

УДК 008+81.11

*Лисинюк Марина Віталіївна,
аспірантка,
Київський національний
університет культури і мистецтв,
Київ, Україна,
lysuniuk_maryna@i.ua*

МОВА ЯК ОБ'ЄКТ ГУМАНІТАРНОГО ПІЗНАННЯ

Мета статті – аналіз концепцій мови як феномена культури. **Методи дослідження** передбачають застосування системно-структурного методу, що ґрунтується на забезпеченні комплексності і детального дослідження предмета. **Новизна дослідження** полягає в узагальненні наявних концепцій мови як форми буття культури. **Висновки.** Зроблено висновок, що мова – це надбання будь-якої людини, водночас мова – це складова культури, яку людина успадковує, основний інструмент пізнання і засвоєння культури. Осягнення науки, релігії, літератури можливе тільки за допомогою мови і через мову. У кожній мові закладено властиве конкретному народу світобачення – національно-культурний змістовий тезаурус.

Ключові слова: мова, культура, мислення, мовлення, етнос, суспільство.

*Лисинюк Марина Віталіївна, аспірантка, Київський національний
університет культури і мистецтв, Київ, Україна*

Концепции языка как явления культуры

Цель статьи – анализ культурологических основ исследования языка как феномена культуры. **Методы исследования** предполагают применение системно-структурного метода, основанного на обеспечении комплексности и широты охвата предмета исследования. **Новизна исследования** заключается в обобщении имеющихся концепций языка как формы бытия культуры. **Выводы.** Сделан вывод, что язык – это достояние любого человека, одновременно язык – это составляющая культуры, которую человек наследует, основной инструмент познания и усвоения культуры. Постижения науки, религии, литературы возможно только с помощью языка и через язык. В каждом языке заложено свойственное конкретному народу мировоззрение – национально-культурный содержательный тезаурус.

Ключевые слова: язык, культура, мышление, речь, этнос, общество.

*Lysyuniuk Maryna, postgraduate, Kyiv National University of Culture and Arts,
Kyiv, Ukraine*

Language as a subject of humanitarian cognition

The purpose of the article is to analyze the concept of language as a phenomenon of culture. **The research methodology** consisted in the use of the systemic-structural method, based on ensuring the comprehensiveness and detail of the research into the subject. **The scientific novelty of the work** lies in summarizing the present concepts of language as a form of existence of culture. **Conclusions.** It

can be concluded that language is the possession of any person; at the same time, language is a component of culture that a person inherits, the main instrument of cognition and assimilation of culture. Comprehension of science, religion and literature is possible only through language. Each language contains the worldview peculiar to a specific nation, i.e., the national-cultural conceptual thesaurus.

Key words: language, culture, thinking, speech, ethnos, society.

Вступ. Звернення культурологів до дослідження мови обумовлене тим, що у забезпеченні соціальних зв'язків і можливостей збереження і розвитку соціуму мова є найважливішим засобом й умовою оптимізації культурно-комунікативних процесів. Крім того, мова є необхідним засобом соціалізації особистості та міжпоколінневого закріплення, збереження й трансляції системи культурних цінностей. Однак, попри очевидну актуальність, культурологічно-орієнтовані аспекти вивчення мови в її конкретно-національній формі сконцентровані, головним чином, на дослідженні лінгвокультурних концептів (напр., «доля», «жінка», «мати», «дім» та ін.), виокремленні серед них культурно-універсальної та національно-специфічної частини. Продуктивність цього підходу не викликає заперечень, проте з'ясування вимагають такі питання як методологічні засади вивчення взаємодії мови і культури, роль мови в системі основних етнічних ознак та багато ін. Зокрема, проблема взаємозв'язку мови та культури не отримала до теперішнього часу обґрунтованого культурологічного та наукового осмислення, що вимагає виявлення змісту наявних концепцій мови як форми буття культури.

Огляд досліджень і публікацій за темою. Серед авторів, які осмислюють проблеми мови в контексті культури, варто відзначити таких дослідників як К. Бюлер, А. Вежбицька, В. фон Гумбольдт, В. Карасик, О. Корнілов, Е. Сепір, Б. Уорф [6; 7; 9; 11; 12; 19; 21] та ін. Зокрема, вивчення взаємозв'язку мовних одиниць та культури започатковано й розвинуто в працях В. фон Гумбольдта та ін., як «дзеркало культури» мову розглядала А. Вежбицька та ін. Однак у сучасній культурології відсутні узагальнені праці, в яких би було цілісно здійснено аналіз наявних концепцій мови.

Таким чином, **метою статті** є аналіз концепцій мови як феномена культури.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні є багато варіантів трактування ролі мови в культурному процесі (частина/елемент/інструмент/форма культури). У цілому діапазон оцінок включає або повне розчинення мови в культурі (І. Левяш [13] та ін.), або, навпаки, заперечення прямого взаємозв'язку обох феноменів (А. Тойнбі). Крім того, багатьом дослідникам властиве вживання терміна «мова» в розширеному значенні, що включає, крім вербальної мови, виражальні засоби мистецтва (О. Шпенглер).

У загальному вигляді існуючі сьогодні концепції мови можна поділити на два підходи: системоцентричний та антропоцентричний. Згідно з системоцентричним підходом, мова досліджується як система, і методи її вивчення походять від методів точних наук [4; 20]. Такий підхід до дослідження мови свого часу дав можливість осмислити системні закономірності організації мови,

оформити уявлення про мову як про цілісну систему, втіливши теоретичні знахідки в концепцію з формалізованими описами. Однак для даного напрямку дослідження мови характерний теоретичний пробіл: при розгляді мови як замкнутої, цілісної системи відсутня можливість зрозуміти сенс і мету її існування в контексті природи й змісту культури, оскільки останні перебували поза системою мови, і, отже – поза дослідженням.

Більш логічним і таким, що нині найбільш продуктивно розвиваються, є антропоцентричний підхід [1, с. 25]), в межах якого найвиразніше проступає лінія аналізу опосередкованості культурою процесу впливу мови на людину. У межах цього підходу мова розглядається у взаємозв'язку з культурою, бо в мові фіксуються виокремлені елементи розумового, емоційного, діяльнісного досвіду попередніх поколінь. При такому підході в центр аналізу потрапляє не мова взагалі, а національна мова. Запам'ятовуючи думки і почуття, специфіку моралі, повір'їв, історії народу, мова починає осмислюватися як вирішальний етногенний чинник [16]. Початок такого розуміння мови було покладено на поч. ХІХ ст. В. Гумбольдтом, який при дослідженні мови сформулював концептуальні положення, що визначили подальші розробки цього напрямку.

Так, В. Гумбольдт стверджує, що мова – не продукт діяльності розуму, постійно відновлювана діяльність, не результат духовного життя, але – саме духовне життя. У своїх працях вчений стверджує ідею про відповідність будови мови «внутрішній організації мислення» певного народу, кажучи про те, що в різних мовах не просто відображені різні позначення для однакового предмета, але за цими позначеннями – різне його бачення. Таким чином, «мислення не просто залежить від мови взагалі, а до певної міри воно обумовлене також кожною окремою мовою» [9, с. 9]. Розглядаючи взаємозв'язок мови та етнічної культури, В. Гумбольдт вважає, що будь-яка національна мова є цілісним світобаченням, бо в ній містяться всі виокремлені нацією уявлення про світ і все, що викликається світом відчуття [18, с. 64]. Таким чином, мова виражає погляд на світ, властивий певному народу. Мова не просто позначає сформовану незалежно від неї думку – вона сама є органом, який цю думку формує, визначаючи мислення тих, хто розмовляє нею [18, с. 71].

З точки зору В. Гумбольдта, основним носієм національно-специфічної картини світу є лексика: він чітко розрізняв етимологічну основу назв одного й того ж предмета або явища у різних народів, відзначаючи, що таким чином в рівнозначних словах різних мов виникають різні уявлення про один і той самий предмет. Ця властивість національного словникового складу обумовлює той факт, що кожна мова має власне світобачення. Отже, слово не є еквівалентом чуттєво сприйнятого людиною предмета, а воно є еквівалентом того, як цей предмет був осмислений при первинному процесі виникнення цієї назви в мові [9, с. 103]. Незважаючи на розгляд лексичної основи як головного компонента трансляції національно-специфічної картини світу, В. Гумбольдт, проте, осмислював мову як цілісний феномен: «У мові немає нічого одиничного, кожен окремий елемент її проявляє себе лише як частина цілого» [9, с. 314], і в цьому сенсі центральною формою мови є речення – «... той, хто говорить, завжди виходить з цілого речення» [9, с. 145]. Таким чином,

положення концепції В. Гумбольдта дають змогу аналізувати мову в її цілісності, в нерозривному зв'язку всіх її частин.

Ідеї В. Гумбольдта й надалі активно розвивалися [18], але поштовхом до планомірного їх дослідження була розроблена Е. Сепіром й Б. Уорфом в першій пол. ХХ ст. гіпотеза лінгвістичної відносності. Так, згідно із Е. Сепіром, мова осмислюється як символічна система, яка заміщає безпосередній досвід, і людина оперує закладеними в мові образами так, як ніби це є реальні дані її чуттєвого досвіду [19, с. 190–193]. Е. Сепір стверджує, що сфера людського життя не обмежена, як зазвичай думають, матеріальним і соціальним світом – над людиною панує національна мова, усвідомлення якої лише як знаряддя, яке допомагає вирішувати розумові та комунікаційні завдання, – помилкове. Той світ, який людина визначає як «реальний», насправді несвідомо вибудовується на основі національного мовного тезауруса. Таким чином, Е. Сепір обґрунтовує ідею відносності форм мислення, вказуючи, що жорсткі нормативи мови приймаються як абсолютні, загальні, справжні поняття і визначаються людиною як орієнтири при розумінні природи. Але насправді людина оперує відносними поняттями, які містяться в рідній мові, і, відповідно, можемо зазначити про відносність форм мислення [19, с. 258].

Ідею Е. Сепіра про те, що в мові закладена саме класифікаційна точка зору етносу на побудову світу, продовжив розвивати Б. Уорф. Він підкреслював спорідненість саме в цьому аспекті наукової картини світу та мовної, відзначаючи, з одного боку, що обидві ці картини складають систему аналізу навколишнього світу [21, с. 190], а з іншого, вказуючи також на відмінність класифікаційних схем, закладених у різних мовах, і на відмінність цих схем з науковою класифікацією в той чи ін. історичний період. Розвиваючи подальше порівняння наукової й мовної картин світу, Б. Уорф стверджував: в обох випадках це не лише відображення, а й моделювання світу. Ним виокремлюються такі відмінні ознаки наукової та мовної картини світу: по-перше, висока інформаційна насиченість мовної картини в порівнянні з науковою (основною причиною, з точки зору Б. Уорфа, є значно більш давнє походження мовної картини світу), по-друге, різноманітність і плюралістичність мовної картини світу, в той час, як наукова картина світу, стверджуючи універсальність істини, прагне до монізму. У зв'язку з цим уявлення про реальність найточніше відображена в мовній картині світу, тоді як вибудовані в межах науки пояснення із застосуванням понять «час», «субстанція», «простір», «матерія» сформовані в руслі європейської культури певного періоду і є відображенням саме цієї культури властивих уявлень про світ, які не є універсальними і загальними [21, с. 177–178].

Аналіз викладених концепцій дає змогу стверджувати, що у В. Гумбольдта й Е. Сепіра наголос при осмисленні мови як світовизначального феномена ставиться на лексику, у Б. Уорфа найбільш значуща в цьому сенсі мовна система мови – тобто граматики. Саме вона формує думку, керуючи розумовою діяльністю індивіда, задаючи засоби аналізу та синтезу вражень про реальність. Утім, Б. Уорф також підкреслював зв'язок між собою формальних категорій – як лексичних, так і граматичних, які, будучи сумарною інтерпретацією досвіду,

підсилюють і доповнюють один одного в цій своїй послідовності [25, с. 134–159]. Б. Уорф висуває тезу про те, що саме рідна мова дає напрям осмислення дійсності, вказує, які категорії й типи в ній виокремлювати. Коли свідомість організовує калейдоскоп вражень, що надходять із зовнішнього світу, то вона ґрунтується саме на класифікаційній системі мови. Організація інформації, що надходить ззовні, поняття і розподіл значень ґрунтується зовсім не на самоочевидності і заданості саме такого розчленування світу самою зовнішньою реальністю, а на способі систематизації й класифікації, заданому рідною мовою [21, с. 169]

Однак сучасний напрям аналізу мови концентрується не так на граматиці, як на лексиці – саме вона розглядається як вмістилище національно-культурних смислів. Виник цілий напрям дослідження змістів, що стоять за тим чи ін. поняттям, і цей напрям аналізу почав визначатися як аналіз концептосфери. Однак багато авторів відзначають розмитість змістів, що стоять за визначенням «концепт», варіативність тлумачення цього терміна в філологічній літературі [17, с. 9], а також взаємодія його змісту з терміном «поняття» і «значення» [15, с. 27]. Така розмитість і термінологічна нечіткість сама по собі не сприяє продуктивності наукового осмислення, в цілому виникає сумнів у продуктивності пошуку підстав національно-культурної змістової системи саме в сфері концептосфери.

Незважаючи на всю значущість викладених концепцій, їх автори розглядають мову з позиції філософії, а не культурології. Вивчення мови як феномена культури можна знайти лише в деяких авторів, причому багато хто з них дає лише побіжний аналіз точок взаємодії мови і культури. У цілому можна виокремити три основні напрями, за якими дослідники вирішували проблему співвідношення мови і культури. Одні вчені й філософи, такі як З. Бауман [3] та ін. розглядають мову як соціокультурне явище, що виконує поряд з невербальними засобами комунікативну функцію, яка дає змогу вести міжкультурний діалог. Ін. дослідники, насамперед, Е. Ільєнко, О. Большаков розглядають мову у взаємозв'язку з мисленням, що є філософською проблемою, ніж культурологічною. Так, О. Большаков, наприклад, вважає, що мова тісно пов'язана з мисленнєвим виокремленням окремих якостей і розглядом їх в незалежності від предмета і його властивостей, адже тільки за допомогою мови людина «реалізує прогностичну функцію мислення» [5, с. 167]. Е. Ільєнков вважає, що існують глибинні структури, які присутні в людині до того, як вона вибудовує свою мову. Дослідник вважає, що «це структури (схеми і форми) діяльності людини, що здійснюється до, поза і незалежно від їх вираження незалежно від мови, в мові взагалі» [10, с. 94]. Він інтерпретує ці структури як схеми діяльності, що збігаються з формами самих об'єктів сфери діяльності людини.

Нарешті представники третього напрямку, Ю. Лотман, Т. Кузнєцова, Є. Верещагін і В. Костомаров запропонували пояснення зв'язку мови і культури на основі взаємної «кумулятивної функції», що дає змогу мові та культурі накопичувати знання і передавати значущу в культурному відношенні інформацію з покоління в покоління. Так, Ю. Лотман і Т. Кузнєцова

розглядають зв'язок мови і культури з позиції філософії. Ю. Лотман, представник російської гілки семіотики, вважає, що мова є структурою, що утворює «... певну систему знаків, що вживаються відповідно до відомих членам цього колективу правилами». Знаками він називає «будь-яке матеріальне вираження (слова, малюнки, речі), яке має значення і, таким чином, може слугувати засобом передання змісту» [14, с. 5–9]. Лінгвісти Є. Верещагін і В. Костомаров розглядають зв'язок мови і культури з позиції філології. Вони вважають, що мова наділена кумулятивною функцією, оскільки слово є «вмістилище знань, і оскільки на лексему «навішуються» ідеї, відомості, думки», то слово «може стати її джерелом» [8, с. 7–8].

Таким чином, **новизна даного дослідження** полягає в узагальненні наявних концепцій мови як форми буття культури.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що мова – це надбання будь-якої людини, водночас мова – це складова культури, яку людина успадковує, основний інструмент пізнання і засвоєння культури. Осягнення науки, релігії, літератури можливе тільки за допомогою мови і через мову. У кожній мові закладено властиве конкретному народу світобачення – національно-культурний змістовий тезаурус. Лексичний склад мови постійно змінюється, але її граматичні правила стабільні – це найменш змінна частина мови.

Надалі культурологічного дослідження потребує питання системоутворюючої ролі мови у формуванні етнокультурної картини світу і збереженні етнокультурної ідентичності.

Список використаних джерел

1. Алпатов В. М. История лингвистических учений / В. М. Алпатов. – 2-е изд., испр. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 271 с.
2. Арутюнова Е. М. Язык как базовый элемент культуры и зона риска в социальном пространстве / Арутюнова Е. М. // Социологическая наука и социальная практика. – 2016. – Т. 4. – № 4. – С. 106–113. DOI: <https://doi.org/10.19181/snsp.2016.4.4.4765>.
3. Бауман З. Мыслить социологически / З. Бауман. – Москва : Аспект-Пресс, 1996. – 255 с.
4. Бодуэн де Куртэне И. А. Избранные труды / И. А. Бодуэн де Куртэне. – Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 391 с.
5. Большаков А. В. Основы философских знаний / А. В. Большаков, В. С. Грехнев, В. И. Добрынина. – Москва : Общество «Знание» России, 1995. – 256 с.
6. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / К. Бюлер. – Москва : Прогресс, 1993. – 501 с.
7. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – Москва : Русские словари, 1996. – 416 с.
8. Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – Москва : Русский язык, 1980. – 320 с.
9. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – Москва : Прогресс, 2001. – 400 с.

10. Ильенков Э. Соображения по вопросу об отношении мышления и языка (речи) / Э. Ильенков // Вопросы философии. – 1977. – № 6. – С. 92–96.
11. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
12. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национального менталитета / О. А. Корнилов. – Москва : ЧеРо, 2003. – 349 с.
13. Левяш И. Я. Культурология : курс лекцій / И. Я. Левяш. – Минск : НТ ООО «Тетрасистемс», 1998. – 540 с.
14. Лотман Ю. М. Культура и взрив / Ю. М. Лотман. – Москва : Гнозис; Прогресс, 1992. – 272 с.
15. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика / В. А. Маслова. – Минск: НТ ООО «Тетрасистемс», 2005. – 256 с.
16. Мельникова А. А. Язык и национальный характер. Взаимосвязь структуры языка и ментальности / А. А. Мельникова. – Санкт-Петербург : Речь, 2003. – 320 с.
17. Попова З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2001. – 191 с.
18. Радченко О. А. Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства / О. А. Радченко. – Москва : УРСС Эдиториал, 2005. – 312 с.
19. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – Москва : «Прогресс», 1993. – 656 с.
20. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – Москва : УРСС Эдиториал, 2004. – 278 с.
21. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку. Наука и языкознание. Лингвистика и логика / Б. Уорф // Новое в лингвистике. – Москва, 1960. – С. 135–198.
22. Martin A. K. The state of English as a global language: communicating culture / A. K. Martin // Textual Practice. – 2004. – Vol. 18. – Mode of access : <https://www.tandfonline.com/toc/rtp20/current>. – Last access : 12.03.2018. – <https://doi.org/10.1080/0950236032000140131>.
23. Steels L. Modeling the cultural evolution of language / L. Steels. – Mode of access : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1571064511001060>. – Last access : 25.03.2018. – <https://doi.org/10.1016/j.plrev.2011.10.014>.
24. Whorf B. L. Language, Thought and Reality. Selected writings by Benjamin Lee Whorf / B. L. Whorf. – Cambridge, MA: Hie MIT Press, 1956. – 278 p.

References

1. Alpatov, V. (1999). *History of Linguistic Studies*. Moscow: Yazyki russkoy kul'tury.
2. Arutyunova, E. (2016). 'Language as a basic element of culture and a risk zone in social space'. *Sotsiologicheskaya nauka i sotsial'naya praktika [Sociological science and social practice]*, vol. 4, no. 4, pp. 106–113. <https://doi.org/10.19181/snsp.2016.4.4.4765>.
3. Bauman, Z. (1996). *Thinking Sociologically*. Moscow: Aspect-Press, 255 p.
4. Baudouin de Courtenay, I.A. (1963). *Selected Works*. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.

5. Bolshakov, A., Grekhnev, V., Dobrynina, V. (1995). *Fundamentals of philosophical knowledge*. Moscow: Obschestvo «Znanie» Rossii.
6. Bühler, K. (1993). *Theory of Language. The representative function of the language*. Moscow: Progress.
7. Vezhbitskaya, A. (1996). *Language. Culture. Cognition*. Moscow: Russkie slovari.
8. Vereshchagin, E., Kostomarov, V. (1980). *Linguistic-ethnographic theory of the word*. Moscow: Russkiy yazyk.
9. Humboldt, W. (2001). *Background. Selected works on linguistics*. Moscow: Progress.
10. Ilyenkov, E. (1977). *Considerations on the question of the relationship of thinking and language (speech)*. *Voprosy filosofii [Questions of philosophy]*, no. 6, pp. 92–96.
11. Karasik, V. (2002). *Language circle: personality, concepts, discourse*. Volgograd: Peremena.
12. Kornilov, O. (2003). *Language pictures of the world as derivatives of the national mentality*. Moscow: CheRo.
13. Levyash, I. (1998). *Culturology*. Minsk: NT OOO “Tetrasystems”.
14. Lotman, Yu. (1992). *Culture and Explosion*. Moscow: Gnozis; Progress.
15. Maslova, V. (2005). *Cognitive Linguistics*. Minsk: NT OOO “Tetrasystems”.
16. Melnikova, A. (2003). *Language and national character. Interrelation of the structure of language and mentality*. St. Petersburg: Rech.
17. Popova, Z., Sternin, I. (2001). *Essays on Cognitive Linguistics*. Voronezh: Istoki.
18. Radchenko, O. (2005). *Language as a worldview. Linguo-philosophical concept of neogumboldtianism*. Moscow: URSS Editorial.
19. Sepir, E. (1993). *Selected Works on Linguistics and Culturology*. Moscow: Progress.
20. Saussure, F. de. (2004). *A Course in General Linguistics*. Moscow: URSS Editorial.
21. Whorf, B. (1960). *The relation of norms of behavior and thinking to language. Science and linguistics. Linguistics and Logic*. New in Linguistics. Moscow, p. 135–198.
22. Martin, A. (2004). ‘The state of English as a global language: communicating culture’. *Textual Practice*, vol. 18., [online] Available at: <https://www.tandfonline.com/toc/rtpr20/current>. <https://doi.org/10.1080/0950236032000140131/>.
23. Steels, L. (2011). ‘Modeling the cultural evolution of language’, [online] Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1571064511001060>. <https://doi.org/10.1016/j.plrev.2011.10.014>.
24. Whorf, B. L. (1956). *Language, Thought and Reality. Selected writings by Benjamin Lee Whorf*. Cambridge, MA: Hie MIT Press, 278 p.